

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
och historisk arkeologi

2011

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström

Utgiven av
Sigtuna Museum

Gudstjänst och kulturmiljövård

Mariakyrkans två restaureringar under 1900-talet

Gunnar Weman

Med sitt centrala läge utgör Mariakyrkan en integrerad del av Sigtunas i och för sig ogripbara miljö. Kyrkobyggnaden präglar staden tillsammans med bland annat kyrkoruinerna, rådhuset, tant Gröns konsthantverk och Sigtuna museer. Den står där med sina fascinerande tegelmurar, det omslutande portvalvet, de höga fönstren, den stora kyrkhallen och det djupa koret. I specifik mening är den ”ett nyckelmonument inom svensk arkitekturhistoria”¹, ”ett enastående och särpräglat byggnadsverk”², ”Mariakyrkan – paradisetts port”³ och i mer generellt avseende ”en Kristusikon”⁴, ”en bön i sten”⁵.

Detta kyrkorum byggdes för att utifrån ett liturgiskt koncept betjäna en gudstjänstfirande gemenskap – och så har det naturligtvis alltid varit. En kyrkobyggnads avgörande ändamål är ju att samla och omsluta dem, som kommer dit för att fira gudstjänst. Samtidigt representerar varje kyrkobyggnad också mycket påtagligt ett stycke avläsbar historia och utgör därmed en del av det samlade kulturarvet.

Mot bakgrund av hur Mariakyrkan under århundradena – och inte minst det senaste – har förändrats som gudstjänstrum

skall vi i denna artikel närmare söka belysa förhållandet mellan det svenska samhällets antikvariska tillsyn och Svenska kyrkans liturgiska förändringsprocess.⁶

Drygt 500 år i sammandrag

Efter att av allt att döma ha tagits i bruk vid mitten av 1200-talet stod Mariakyrkan såsom dominikankonventets klosterkyrka färdig vid 1300-talets början – till både längd, bredd och höjd – sådan som vi idag möter den. Att Mariakyrkan i och med riksdagsbeslutet i Örebro 1529 skulle vara sigtunabornas församlingskyrka och därmed betjäna Sigtuna, S:t Per och S:t Olofs församlingar innebar att detta kyrkorum som det enda av dominikanernas 15 olika kyrkobyggnader i Sverige kom att räddas in i vår tid.

För den följande diskussionen är det värt att notera något så grundläggande som att det är bruket, användningen, som gör kyrkobyggnaden till ett i bästa mening ’levande’ kulturarv.

Med 1500-talets reformation skedde allt efter hand ett antal förändringar i Mariakyrkan utifrån de nya behov, som hade med gudstjänstlivet att göra. Predikstolen intogs med 1600-talets ortodoxi genom en dona-

tion sin plats vid den främre, nordöstra pelaren, dvs. ”vid övre pelaren på fruntimmerssidan”. För att tillgodose folkets behov av sittplatser för de allt längre predikningarna tillkom kyrkbänkar praktiskt taget överallt i rummet, liksom uppe på den stora orgelläktaren (från västväggen fram mot det första pelarparet, räknat från kyrkporten).

Mariakyrkans mittskepp – kyrkhallen – är i sig nog så kvadratisk. Det är bänkkvarteren som ger upphov till mittgång och sidogångar och som därigenom skapar intrycket av att Mariakyrkan är ett långsträckt rum, något som ytterligare förstärks genom det djupa koret. Bänklängden, som ännu vid slutet av 1800-talet upptog 900 platser (det är dubbelt så många sittplatser som idag), visade den sociala rangordningen. Uppre i koret satt de förnämsta borgarna i dubbelbänkar: de såg fram mot altaret under altartjänsten och bytte därefter plats för att kunna vara vända mot prästen i predikstolen under dennes förkunnelse. Nere mot porten och på orgelläktaren satt drängar och pigor. Samhällets sociala skiktning visades därmed tydligt – men framme vid altarrunden (vid de tillfällen då nattvard firades) – fanns en föräning om himmelrikets regelverk. Där hade alla, i kraft av sitt dop, utan undantag samma värde.⁷

Den reformatoriskt präglade gudstjänsten kom således att allt efter hand omskapa Mariakyrkans rumsliga disposition dels genom borttagandet av kyrkorummets olika sidoaltaren, dels genom införandet av predikstol och slutna bänkkvarter. Det medeltida gudstjänstrummet förändrades och kompletterades på detta sätt för att tjäna den reformerade kyrkans liturgi, så som denna uppfattades vid 1600-talets mitt.

Frånsett de mest nödvändiga tillskotten (som predikstol och kyrkbänkar) och det

mest nödvändiga underhållet var det av allt att döma i övrigt församlingarnas knappa ekonomiska villkor, som generellt bidrog till att kyrkorummen under seklerna närmast efter reformationen till stora delar kom att bevaras påfallande intakta.⁸

Mariakyrkans altarskåp fick således stå kvar mot östväggen i koret genom reformationsperioden och den efterföljande ortodoxin – enligt anteckningarna tills ”något bättre” kunde anskaffas. Detta inträffade genom en gåva, som möjliggjorde att bildhuggaren Magnus Granlund (1711–1779) hösten 1762 kunde komma med ”det angelägnaste som hörde till nya altartaflan”, dvs. en i och för sig ganska medioker framställning av nattvarden och därtill en stor bild av Kristus på korset. Med anledning av denna nya utsmyckning flyttades mariaskåpet undan till annan plats i kyrkorummet samtidigt som man byggde upp ett stort monument med trappor, pelare och statyer runt altaret och den nya altarbilden. Granlunds altaruppsats kom därmed att dominera kyrkorummet i öster, medan församlingens orgelverk hade sin plats på den väl tilltagna västläktaren.

Gudstjänstdeltagarna kunde se den nya altaruppsättningen som en sammanfattning av den apostoliska utläggningen om tron, hoppet och kärleken. Det tidigare mariaskåpet byttes ut mot denna altaruppsats, som i sin tur var en exponent för vad som har kommit att kallas för ’det lutherska bildprogrammet’.⁹ Kyrkorummet skiftade därmed än en gång liturgisk karaktär. (*Fig. 1*)

Gudstjänstrummet planmässiga ordning underströk gudstjänstdeltagarnas roll som i första hand åhörare till prästens förkunnelse och undervisning.⁹ Det för vår studie avgörande är att de olika förändringarna i kyrkorummet hade sin grund i en föränd-

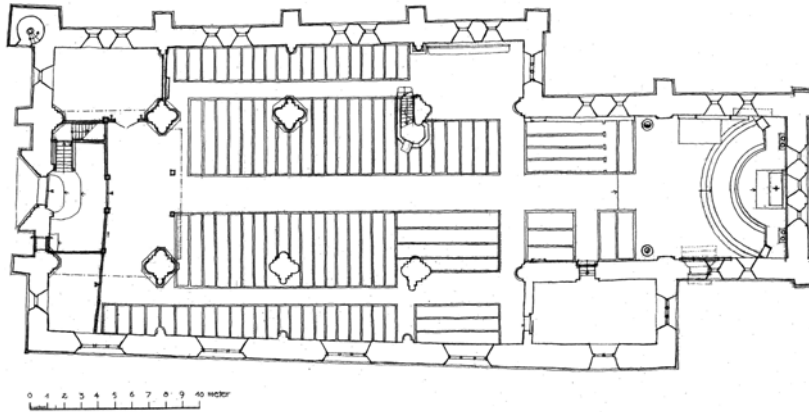

Fig. 1. Jerk Alton, rekonstruktion av Maria kyrkans disposition vid 1800-talets slut.

rad syn på gudstjänstens innehåll och gestaltning. Det var alltså gudstjänsten som formade rummet, både vid dess uppförande och vid de följande århundradenas liturgiskt betingade förändringsprocess utifrån upplysningstidens ideal om bland annat gudstjänstrummets högtidlighet och upphöjda värdighet.

Det sena 1800-talets restaureringsdebatt

Under 1800-talets senare del innebar ordet ”restaurera” bokstavligen att återställa en byggnad till dess ursprungliga eller ursprungligt tänkta stil. En restaureringsarkitekt skulle således utforma sina ritningar utifrån vad han uppfattade som byggnadens ursprungliga idé och sträva efter att nå fram till en helhet genom att, om så krävdes, ”rätta till historiens misstag” genom att fylla i vad man menade sig veta.¹⁰ Det var denna grundsyn som dominerade bland arkitekter och handläggande myndigheter under projekteringsperioden fram mot Mariakyrkans restaurering vid 1900-talets början.

Även om ärkebiskoparna vid sina visitationer hade föreskrivit att församlingen måste göra något åt sin kyrka, var det uppenbart att kyrkorådet inte hade ekonomis-

ka möjligheter att åtgärda de påtalade bristerna på underhållssidan. Vid slutet av 1800-talet var kyrkan så fallfärdig, att en inkallad expert, arkitekten och professorn Claes Grundström (1844–1925), föreslog att det enklaste för den fattiga församlingen vore att riva hela koret och behålla resten som församlingskyrka. Det skulle, menade han, räcka mer än väl för församlingens behov. Ett annat, mer kostsamt alternativ vore att lägga om korgrunden till större djup, eftersom koret, till skillnad från långhuset, låg på delvis vattensjuk mark. Grundström rekommenderade att koret i detta fall skulle rivas, sedan dess väggmålningar kopierats, och att det efter grundförstärkning skulle byggas upp på nytt.¹¹

Utöver dessa åtgärder föreslog Grundström att kyrkans golv skulle förstärkas samt att bänkinredningen borde ersättas; likaså predikstolen. Granlunds altartavla dömdes också ut. Han rekommenderade att i stället kunde ”med fördel användas de båda i kyrkans ego befintliga gotiska altarskåpen, hvilka, renoverade och försedda med lämpliga krön, förträffligt skulle pryda sin plats”.¹²

Kyrkorådet avvisade Grundströms förslag. De var alltför omfattande för den eko-

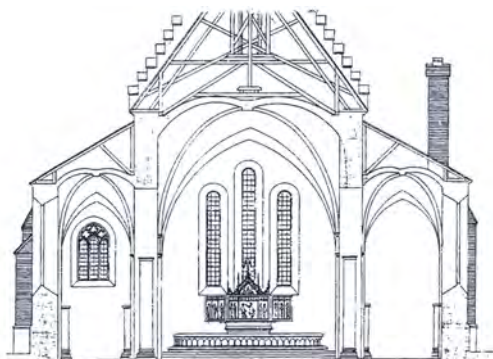

Fig. 2. Agi Lindegrens förslag 1900 till renovering av Mariakyrkans kor. Skorstenen till höger på Lindegrens ritningsförslag tillhör den planerade värmeanläggningen. Träkonstruktionen uppe i valvet var avsedd för en ny takryttare, i stället för den som församlingen på 1700-talet hade tvingats ta ner mot slutet av 1700-talet.

Fig. 3. I en skiss från 1900 tänkte sig Lindgren en hög läktare i Mariakyrkans nordvästra hörn, där orgelverket skulle komma att placeras praktiskt taget direkt under taket i denna travé.

nomiskt pressade församlingen. Samtidigt hade Mariakyrkan blivit ett alltmer aktuellt problem för Överintendentsämbetets kyrkliga monumentvård. För att inte ytterligare förhålla detta ärende gav Överintendentsämbetet, enligt skriftligt meddelande till pastoratet våren 1896, i uppdrag åt slottsarkitekten Agi Lindegren (1858–1927) att utarbeta erforderliga handlingar, så att kyrkobyggnaden skulle kunna sättas i stånd. Inför detta tryck från såväl statliga som kyrkliga myndigheter beslöt kyrkorådet att söka statsanslag på 23 000 kronor till de tre församlingarna ”på det ej deras gamla ärevördiga tempel måtte falla i ruin”.

Restaureringen 1904–1905

Mot denna bakgrund – och med de begränsade ekonomiska resurser som rådde – gick man år 1904–05 till verket med den påbjudna restaureringen. Överintendentsämbetet hade utsett Agi Lindegren som arkitekt och kallade dessutom antikvarien Emil Eckhoff

(1846–1923) att vara både bygglédare och antikvarisk kontrollant.

Det reella underhållsarbetet ägnade Lindegren och Eckhoff inte alltför stor uppmärksamhet. Desto större intresse visade de för kyrkorummets gestaltungsfrågor. (Fig. 2)

Det stora mariaskåpet fördes tillbaka till östväggen ovanför altaret. Granlunds altaruppsats hamnade i ett kyrkligt museum, tillika dopkapell, i kyrkans sydvästra hörn tillsammans med en av Mariakyrkans dopfuntar och kyrkans mindre altarskåp (från 1450-talet). Pelarna från den tidigare altaruppsatsen fick bilda underlag för ett nytt, ganska omfattande vindfång i väster. Därmed kunde de tre höga korfönstren friläggas på nytt. Genom att – mot församlingens vilja – uppföra en mindre orgelläktare i kyrkans nordvästra hörn blev det möjligt att även frilägga västfasadens tre fönster. (Fig. 3) På detta sätt återställdes till intoringa del hallkyrkan till sin mer ’ursprung-

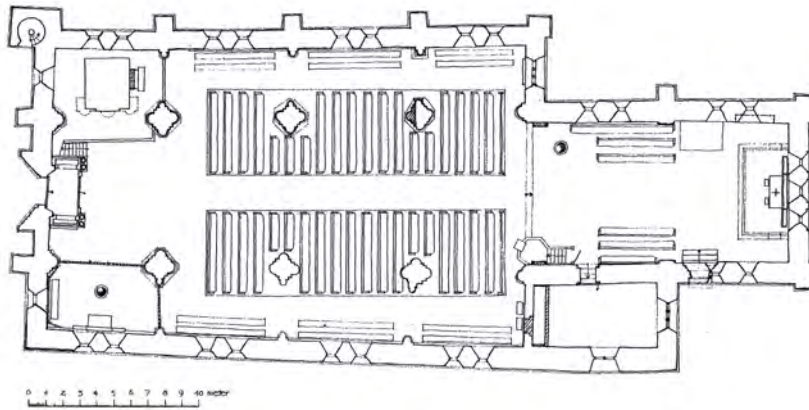

Fig. 4. Jerk Alton, rekonstruktion av Mariakyrkans kyrkorum efter restaureringen 1904–1905.

liga' karaktär. De slutna bänkkvarteren mönstrades ut och dörrarna fick bilda väggpanel i längskeppet. Några "herrschaftsbänkar" mitt emot sakristiedörren avlägsnades likaså. Predikstolen flyttades till sin nuvarande plats vid korttrappans södra del (med motivering att prästen enklare skulle kunna röra sig mellan sakristian, altaret och predikstolen – utan att fladdra så mycket fram och tillbaka i koret i sin långa, svarta kappa). En konservator, konstnären Wilhelm Pettersson (1866–1954), behandlade kyrkans väggmålningar påfallande ihärdigt och hårdhänt.

Kyrkoherden Klas Bruno Hennig (1852–1928, kyrkoherde i Sigtuna 1898–1915) summerade vid återöppnandet i advent 1905 att Mariakyrkan i sitt nya skick, eller "rättare sagt i dess ursprungliga skick", nu överlämnades till församlingen "såsom ett Herranom värdigt tempel och till fosterlandet såsom ett dyrbart nationellt minne".¹³ Restaureringen var med nationalromantikens argument en äreräddning av ett historiskt monument. Det historiska arvet hade varit vägledande för de olika insatserna. Genom de antikvariska myndigheternas försorg hade församlingen fått ett liturgiskt präglad rum, utan att den själv vid detta tillfälle hade presenterat ett sådant program.

Vid denna restaurering hade Svenska kyrkans och Överintendentsämbetets officiella företrädare i innehållsligt avseende bytt plats med varandra. Den lokala församlingens representanter höll tillbaka restaureringsarbetets omfattning, medan de antikvariska myndigheterna drev på de åtgärder som syftade till att tydliggöra Mariakyrkans medeltida karaktär. Det tidigare dokumenterade sambandet där gudstjänsten var av avgörande betydelse för kyrkorummets utformning, efterträddes således vid detta tillfälle av en process där de antikvariska företrädarna bestämde gudstjänstrummets gestaltning.

Mariakyrkan som gudstjänstrum skiftade alltså genom de vidtagna förändringarna än en gång karaktär. Det var dock inte församlingen och dess sätt att fira gudstjänst, som vid detta tillfälle blev avgörande för restaureringsprogrammets utformning; det var istället de restaureringsideal som företräddes av Överintendentsämbetet och dess tjänstemän. (Fig. 4)

En jämförelse mellan planritningarna före och efter restaureringen (Fig. 1 och 4) visar att Mariakyrkans långhus genom predikstolens förflyttning till koret i liturgiskt avseende erhöll en tydligare längdriktning med altaret mot östväggen som sitt fokus.

Gudstjänstdeltagarnas uppmärksamhet riktades sålunda framåt mot altare, predikstol och dopfunt. Koret hade därmed genom restaureringsprogrammet blivit en samlad plats för nådemeden.

Kyrkbänkarna, som i rummets främre del hade varit riktade mot predikstolen, och därmed markerat gudstjänstrummet som en lärosal, vändes nu konsekvent i rummets längdriktning. I och med att altaret – utan extra podium – ställdes på rummets golvnivå och predikstolen placerades i övergången mellan kor och långhus underströks kyrkorummets karaktär såsom ett liturgiskt inriktat gudstjänstrum.

Återställandets princip blev i allt väsentligt den avgörande tolkningsnyckeln för de åtgärder, som efter den långa förberedelseprocessen genomfördes vid 1900-talets början i Sigtunas församlingskyrka med Överintendentsämbetets företrädare såsom den aktiva och även liturgiskt engagerade parten. Man drev en linje, som inte fäste något större avseende vid kyrkorummets fortlöpande historia; rummet skulle återskapas så långt det var möjligt till en tänkt idealbild. Det var alltså denna bild, som blev bestämmande för förändringen av Mariakyrkan som gudstjänstrum.

Det som man gjorde då i fråga om kyrkorummets restaurering, bildar på ett märkligt sätt förutsättningen för det som kom att bli Mariakyrkans inre renovering på 1970-talet. Frågan kan ställas om den senare renoveringen över huvud taget varit möjlig att förverkliga, om inte den förra hade genomförts så kraftfullt som nu blev fallet!

Renoveringen 1967–1971

Mot bakgrund av ett bristfälligt fastighetsunderhåll och behov av ökad tillgänglighet beslutade Sigtuna kyrkofullmäktige

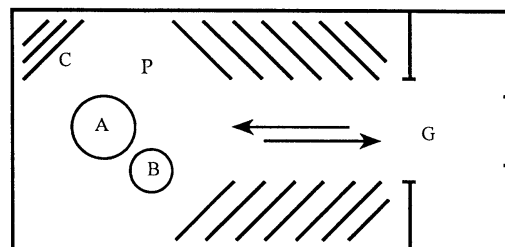

Fig. 5. Bokstäverna anger följande centra i rummet: A – Altare, B – Dopfunt, P – Ambo, C – Körplats, G – Kyrktorg (eller förrum). Cirklarna markerar det särskilda utrymme som krävs runt altare och dopfunt. Församlingens sittplatser (riktade mot kyrkorummets främre del) markeras av de snedställda linjerna. Pilarna anger gudstjänstdeltagarnas rörelse i rummet.

våren 1959 om en generalplan för Mariakyrkans restaurering. Först åtta år senare kunde kyrkofullmäktige besluta om att söka igångsättningstillstånd för restaureringen på ett program, som hade gjorts upp av arkitekten Bengt Romare (1902–1968). Totalkostnaden beräknades uppgå till preliminärt 1,7 milj. kr. På grund av olika avgifts- och investeringsproblem (ökade antikvariska krav, omläggning av en redan projekterad och godkänd golvvärme, olika krav på orgelfasadens utseende, statlig investeringsavgift m m) kom åtgärderna att genomföras i tre etapper. Etapp I och II avsåg i första hand dränerings- och förstärkningsarbeten samt en ny värmecentral. Efter Romares fränfalle övertog arkitekten Jerk Alton (f. 1937) huvudansvaret för etapp III avseende kyrkans inre renovering med målsättningen att skapa ett mer flexibelt, liturgiskt fungerande kyrkorum.

En arbetsgrupp i församlingen hade på ett förberedande sätt diskuterat rummets utformning, ur både tekniska och liturgiska synpunkter. Till skillnad från föregående restaurering visade därmed kyrkorådet vad

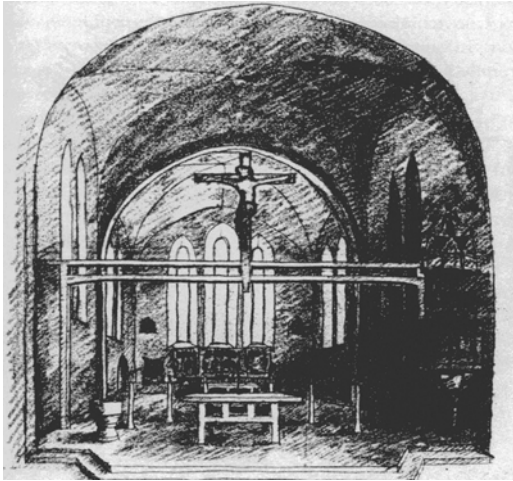

Fig. 6. En av Jerk Altons skisser rörande utformningen av korets främre del (det som han här kallade 'lågkoret'). Han ville här markera kortrappan genom en särskild utbyggnad. Han prövade att ställa Mariakyrkans triumfkrucifix på en trabes (i stället för att låta korset hänga i två kättingar från taket).

församlingen ville åstadkomma med sitt rum.

Denna kunskap förstärktes av 1960-talets diskussioner inom inte minst Sigtunastiftelsens konstnärskonferenser. Teologiskt talade man om gudsfolket, som tillsammans firade gudstjänst på ett yttre synligt sätt. En inre delaktighet hade naturligtvis alltid funnits – konstigt hade det varit annars! Det nya var det synligt aktiva deltagandet, vilket i sin tur krävde ett mer öppet utrymme med en mer flexibel möblering i form av stolar (i stället för bänkar) dels omkring altare och dopfont för gudstjänsthandlingarnas genomförande, dels vid kyrkporten för samling och sändning.

I internationellt avseende sammanfattade professorerna James White (1932–2004) och Susan White (f. 1949) hur ett kyrkorum principiellt borde struktureras för att på ett så öppet och flexibelt sätt som möjligt kunna bidra till att en gudstjänstfirande försam-

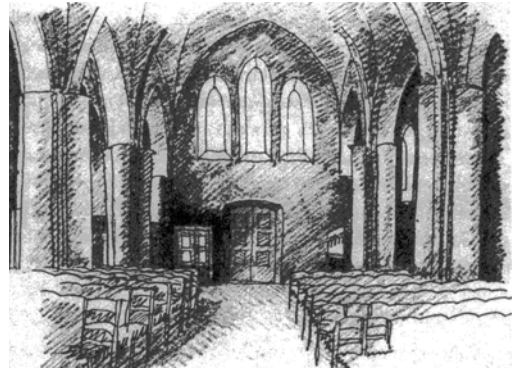

Fig. 7. En av Jerk Altons tentativa skisser ner mot västfasaden. Med stöd av länsantikvarien Alf Nordström, som menade att stolar kunde komma att framhäva kyrkorummets rymd, prövade Alton att överge bänkinredningen till förmån för kopplingsbara stolar. Vidare undersökte han möjligheten att öppna den igenmurade mindre porten vid sidan av den stora kyrkporten (för att därigenom vintertid minska kallluftintaget i närheten av orgelverket).

ling utvecklades såsom gemenskap. Deras övergripande skiss var avsedd att fungera såsom ett analysredskap inför en planerad renovering. De menade att arkitekten formar rummet; församlingens uppgift är att reflektera över hur detta aktuella rum kan tjäna som redskap för dess gudstjänstfirande.¹⁴ (Fig. 5)

Deltagarna i konstnärskonferenserna tolkade utifrån sina gudstjänstfarenheter kyrkorummet till det lilla rummets fördel. Detta ecklesiologiskt orienterade argument aktualiserade Olov Hartman (1906–1982, direktor på Sigtunastiftelsen 1948–1970), med syftning på Svenska kyrkans gudstjänstförnyelse: den kunde inte börja i katedralen och det stora kyrkorummet, där avstånden motverkade ett mer aktivt deltagande. Det var det mindre rummet, som kunde bidra till att deltagarna utvecklades som gudstjänstfirande gemenskap. Det var därför arkitektens uppgift att ge de stora rum-

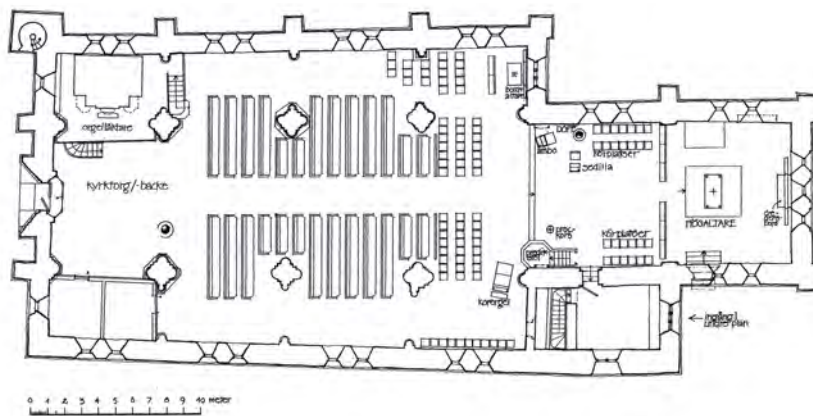

Fig. 8. Jerk Altons planskiss över Mariakyrkan ordnad för ordinarie högmässa med kyrkbänkar och stolar i långhuset, körstolar i koret samt prästens/gudstjänstledarens särskilda plats nära församlingens ambo. I kyrkorummets nordöstra sidokor – på en plats för ett av allt att döma tidigare altare rest till jungfru Marias ära – placerade arkitekten ett bärbart altarbord. Detta kor blev platsen för församlingens bönegudstjänster, för gudstjänsthandlingar med relativt få deltagare och för enskilda människor i deras andakt.

men en sådan struktur att församlingsgudstjänstens karaktär av närhet, tillbedjan och gemenskap kunde tillgodoses. Därtill var det också arkitektens uppdrag att skapa möjligheter för den enskilda människan att kunna finna en avskild plats för bön och stillhet i ett sådant rum.¹⁵

Utifrån Sigtunastiftelsens konstnärskonferenser fick detta liturgiskt präglade synsätt sitt genomslag i programmet för Mariakyrkans inre förnyelse. 1968 års kyrkohandboks-kommitté hade med sin liturgiska försöksverksamhet just börjat fungera. Det var detta liturgiska program, som låg till grund för församlingens önskemål inför den inre renoveringen.

Det var en unik och avundsvärd situation för Sigtuna församling: konstnärer och arkitekter – bland dem Jerk Alton – samtalade och prövade olika rumslösningar på plats. Församlingens företrädare fick möjlighet att se och tolka sitt historiskt märkliga rum

som ett gudstjänstrum i sin egen tid! (Fig. 6, 7)

Hade församlingen i början av 1900-talet varit liturgiskt omedveten, fick man alltså nu genom Sigtunastiftelsens konstnärskonferenser – och deltagarnas omfattande diskussionsinlägg – ett övergripande program, som kyrkoråd och kyrkofullmäktige i sin tur sökte driva i förhållande till Byggnadsstyrelsens och Riksantikvarieämbetets företrädare. Det kan nog konstateras att de senare vid denna tid var påfallande osäkra om vad som rörde sig inom de västerländska kyrkorna i liturgiskt avseende. För dem var kyrkohandboken 1942 en formell trygghet. Det nya med gudstjänstdeltagarnas synligt aktiva deltagande innebar däremot närmast ett hot mot kyrkorummets konkreta utformning. (Fig. 8).

För församlingen med den nya liturgiska inriktningen blev det naturligt med ett fristående altare i koret med ljuset från söder. En pulpet för textläsning och förbön blev

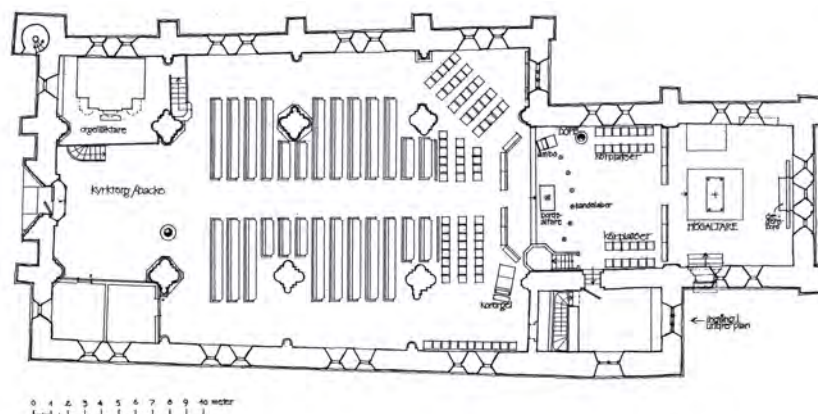

Fig. 9. Mariakyrkan ordnad för kvällsmässa eller temamässa – med altarbordet nära korrtrappan, med delar av den bärbara altarrunden på golvet framför korrtrappan och med kororgeln på plats nedanför predikstolen.

självklar. Rummet för de små gudstjänsterna i nordöstra hörnet växte fram. Ett nytt altarbord fick omväxlande sin plats nedanför altarskåpet eller framme under triumfkrucifixet. (Fig. 9)

Bänkmängden reducerades både framme vid korrtrappan och nere vid kyrkporten. Förrummet, med samlingen omkring ljusbärare och bokbord, fick karaktären av mötesplats både före och efter gudstjänsten. Kyrksalens främre del, tillsammans med de södra och norra sidogångarna, möblerades med stolar; detta gav i sin tur en ny rörlighet i rummet vid Måltiden, liksom vid framförandet av kyrkomusik och kyrkospel av olika slag.

Vägen fram mot koret och altaret – *via sacra* – förstärkte Alton genom de öppna, enkla knäfallsbänkarna. Samtidigt ägnade han stor omsorg åt utformningen av kyrkorummets västparti såsom platsen ”när vi återvänder till vardagen där himmelriket skall praktiseras”.¹⁶

Rörlighet, närhet, skönhet och funktion blev ledord för den genomförda renovering-

en. Till det fristående altaret utformade Alton massiva, låga ljusstakar och vaser i glas samt ett krucifix som oberoende av gudstjänsthandling alltid kan ha sin plats mitt på altaret. I sin enkelhet och renhet förstärktes på detta sätt upplevelsen av kyrkorummets inneboende helighet.

Mariakyrkan i sitt förnyade skick återöppnades på Alla helgons dag 1971 av ärkebiskopen em. Gunnar Hultgren.

Av både kyrkomusikaliska och ekonomiska skäl blev under renoveringsprocessen även orgelfrågan föremål för byggnadskommitténs överväganden, samtidigt som den genererade sin särskilda problematik i förhållande till Riksantikvarieämbetet. Den orgel som 1924 hade anskaffats till Mariakyrkan var vid mitten av 1960-talet i ”föga gott skick”. Kyrkorådet beslöt utifrån tre olika alternativ att stanna för det som för församlingen var minst kostsamt. I det kontrakt som kyrkorådet upprättade med orgelbyggarna Gebrüder Jehmlich i Dresden på en tvåmanualig orgel med 24 stämmor och pedal skulle den gamla orgelfasadens övre

del bevaras, medan dess nedre del med sockelparti och dekorerade luckor skulle magasineras för att ge plats åt en nykonstruktion utifrån orgelbyggarens förslag till disposition; de gamla, icke ljudande fasadpiporna skulle därvid ersättas med nya, ljudande pipor. När på grundval av detta kontrakt det nya orgelverket var under uppförande, riktade Riksantikvarieämbetet kritik mot orgelfrågans handläggning och krävde att fasaden i dess helhet skulle återställas. Sigtuna kyrkoråd konstaterade att församlingen av ekonomiska skäl inte hade möjlighet att genomföra en sådan ombyggnad av den redan påbörjade orgeln, vilken för övrigt kunde tagas i bruk en dryg månad efter Mariakyrkans återöppnande. Riksantikvarieämbetet återkom i efterhand med förnyad kritik rörande orgelfasadens utformning och föreskrev att, när församlingens ekonomi så tillät, skulle hela orgelfasadens inklusive fasadpiporna iordningställas i enlighet med tidigare föreskrifter. Med detta hovsamma besked kunde därmed den aktuella konflikten på sitt sätt biläggas.

Ungefär 30 år senare var församlingens ekonomiska underlag sådant att Mariakyrkans nuvarande kyrkorgel på 25 stämmor kunde byggas på Grönlunds orgelbyggeri i Gammelstad (Luleå); därvid fogades både de tidigare fasadpiporna och den gamla fasaden in i det nya orgelverket; med dessa åtgärder bilades till alla delar den tidigare konflikten. Med odelad glädje kunde därför den nya kyrkorgeln tas i bruk på Domssöndagen 2000.

Dessförinnan hade av liturgiskt-kyrkomusikaliska skäl en femstämmig kororgel, tillverkad av Åkerman & Lund i Knivsta, kommit på plats 1981. Denna orgel var en följd av att Mariakyrkans kör, Motettkören, allt mer konsekvent hade fått sin placering i

korset – från första söndagen i advent 2010 dessutom på nya korstolar.

Förhållandet mellan kulturarv och kyrkorum

Övergripande har vi i denna framställning sett att förändringar, fränsett underhåll, haft sina avgörande argument i liturgiskt motiverade förskjutningar utifrån synen på gudstjänstens struktur och gestaltning.

Det var gudstjänsten som formade kyrkorummet vid dess tillkomst. Det är också den liturgiskt betingade förändringsprocessen som bidragit till att över tid samma rum både ändrats och kompletterats.

På sitt sätt kan man säga att restaureringen 1904–1905 av Sigtunas medeltida församlingskyrka blev undantaget som bekräftade ovannämnda grundregel. Uppdraget gällde då att sätta kyrkobyggnaden i stånd utifrån en föreställning om dess så kallade ursprungliga skick. I avsaknad av liturgiskt motiverade initiativ från församlingens sida blev Överintendentsämbetet därvid den drivande kraften. Genom sitt val av arkitekt, konservator och kontrollant svarade det statliga Överintendentsämbetet för det idémässiga genomförandet av denna restaurering. Kyrkorådet bevakade för sin del främst kostnadsutvecklingen – så gott det nu var möjligt. Vid återöppnandet konstaterade församlingens kyrkoherde att kyrkobyggnaden med dess kyrkorum hade blivit ”ett Herranom värdigt tempel” för församlingarna i Sigtuna pastorat.

Nästföljande inre renovering 1970–1971 genomfördes mot bakgrund av Svenska kyrkans liturgiskt betingade förändringsprocess. Vid detta tillfälle var rollerna mellan Sigtuna församling och de kulturminnesvårdande myndigheterna närmast ombytta – och därmed mer traditionellt nor-

mala. Kyrkorådet sökte genom sin arkitekt förverkliga ett liturgiskt inriktat renoveringsprogram, vilket till väsentliga delar hade sin bakgrund i att Sigtunastiftelsens konstnärskonferenser hade haft Mariakyrkan som sitt särskilda studieobjekt. Byggnadsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet sökte å sin sida genom sin myndighetsutövning hålla tillbaka detta program med hänvisning dels till kyrkobyggnadens unika karaktär, dels till en allmän osäkerhet inför vad som kännetecknade den liturgiska förändringsprocessen.

Efter många mer eller mindre intensiva diskussioner med olika företrädare för de antikvariska myndigheterna kunde vid återöppnandet något av ett gemensamt avslut göras. Riksantikvarien Sven B. F. Jansson (1906–1987, riksantikvarie 1966–1972) deltog vid detta tillfälle, något som tolkades såsom tecken på förtroende mellan Riksantikvarieämbetet och Sigtuna församling, trots ett flertal dokumenterade meningsskiljaktigheter under själva renoveringsprocessen.

Det liturgiskt präglade program som församlingen hade lagt som grund för Mariakyrkans inre renovering hade sin inspirationskälla i Svenska kyrkans liturgiska försöksverksamhet, vilken senare i allt väsentligt kom att bilda utgångspunkt för framväxten av 1986 års kyrkohandbok.

Under intryck av 1960-talets och de följande decenniernas liturgiska nyorientering aktualiserades nya frågeställningar för de antikvariska myndigheterna. Nu gällde det inte enbart frågor om kyrkobyggnadernas underhåll och förskönande utan även liturgiskt motiverade ärenden med rumsliga konsekvenser. Med fastställandet av 1986 års kyrkohandbok var det uppenbart att Svenska kyrkan i liturgiskt avseende angav

en grundläggande liturgisk struktur, vilken i sin tur gav utrymme till lokalt präglade variationer utifrån församlingarnas olika förutsättningar i fråga om kyrkorum, kyrkomusikalisk kapacitet och vilja till liturgisk gestaltning. Med gudstjänstdeltagarnas synligt aktiva medverkan, med körens placering i kyrkorummets främre del, med altaret (om möjligt) utdraget från östväggen, med enklare former för kommunion utan konsekvent genomfört knäfall vid en altarrund, med önskemål om reduktion av antalet kyrkbänkar i långhusets främre och bakre delar samt med ambitionen att anordna någon form av förrum eller kyrktorg under västläktaren utmanades de kulturmiljövårdande myndigheterna på ett nytt sätt.

Den för dem avgörande frågan gällde därvid inledningsvis vad som kunde tänkas vara av mer tillfällig och övergående natur och vad som skulle uppfattas såsom överensstämmande med allmänkyrkliga strävanden och därför kunde sägas ha en mer bestående karaktär.

Den liturgiska förändringsprocessen tillsammans med 1990-talets avslutande utredningsarbete om nya relationer mellan kyrka och stat ledde för de kulturmiljövårdande myndigheterna fram till en ny situation utifrån deras generella uppdrag att bevaka och bevara. Församlingarna å sin sida frågade sig om de antikvariska myndigheterna kunde se ett vidareutvecklat gudstjänstfirande såsom ett kulturvärde i sig, inte minst med tanke på att en sådan process torde vara en avgörande faktor för att över tid kunna bidra till att skapa intresse och uppslutning för deras kyrkorum.¹⁷

Två innehållsligt olika ansatspunkter i samtalet mellan kulturmiljövårdens och församlingarnas företrädare rörande kyrkorummet är värda att observera: lagen om

kulturminnen talar företrädesvis om kyrkobyggnader och kyrkotomter, medan Svenska kyrkans kyrkkoordning framhåller att församlingens grundläggande uppdrag är att fira gudstjänst. Mot bakgrund av denna generella inriktning kan den kulturmiljövårdande myndigheten i sin handläggning sägas utgå från kyrkobyggnaden inklusive kyrkorummet såsom ett faktiskt, historiskt objekt. Svenska kyrkans församlingar ser på kyrkorummet utifrån sitt uppdrag att fira gudstjänst, varvid gudstjänstfirandet i detta rum kan beskrivas såsom en handling. Dessa olikartade utgångspunkter utgör bakgrund för överläggningarna mellan företrädarna för kulturmiljövården och församlingarna: Ett existerande historiskt objekt å ena sidan och en liturgiskt motiverad handling eller funktion å andra sidan – där den gemensamma mötespunkten i beslutsprocessen mellan dessa två parter utgörs av församlingarnas gudstjänstrum.

Dessa sinsemellan olika ansatspunkter kan även uttryckas så att i formell mening kan en församling som ägare och brukare sägas ha ett förvaltaransvar för sin kyrkobyggnad, medan det svenska samhället genom läns museet (med sin länstantikvarie) och länsstyrelsen (med sin länstantikvarie) har ett bevarandeuppdrag som är inriktat mot kyrkobyggnadens kulturhistoriska underhåll och värde. Poängen är även med denna arbetsbeskrivning att båda parter möts i församlingarnas kyrkorum för gemensamt samtal och gemensamma beslut.

Det är i denna ömsesidiga insikt om hur frågor rörande gudstjänst och kulturarv har sitt fokus i ett konkret gudstjänstrum, som kulturmiljövårdens och församlingarnas företrädare bearbetar sina i och för sig olikartade frågeställningar. Mot bakgrund av att beslutsunderlagen blivit alltmer mångfacet-

terade har det ömsesidiga kunskapsutbytet av naturliga skäl blivit alltmer nödvändigt.

Den långsiktiga konstfärdigheten i fråga om både byggnad och föremål är det kulturarv som Sigtuna församling, liksom alla andra församlingar i Svenska kyrkan, har fått som sitt särskilda ansvarsområde från och med det senaste millennieskiftet. Utmaningen är att utifrån kulturminneslagens regelverk tydliggöra samspelet mellan den statliga myndighetsutövningen och församlingarna, som själva äger sina kulturarvsfrågor. Det är alltså deras uppgift att på ett dynamiskt sätt föra detta arv vidare till kommande generationer.

Alla medeltida kyrkorum, som Svenska kyrkan idag förfogar över för sitt gudstjänstfirande, har över seklerna ofrånkomligt förändrats. Med denna insikt i minne kan lösningarna i spänningen mellan olika ståndpunkter i första hand vara den att de olika parterna använder sig av rummens egen historia: De har alltid mer eller mindre ändrats, kompletterats och blivit tillbyggda. Detta faktum kan i sig utgöra en saklig utgångspunkt för dialogen mellan företrädare för församlingarna och de antikvariska myndigheterna. När man vid vissa tillfällen likväl inte finner någon lösning rörande exempelvis tillgänglighet ”tär det på förståelsen av varandra”; inte heller finns det därvid någon vinnare – snarare blir alla förlorare om man inte finner en gemensam lösning.¹⁸

Ett kyrkorum blir aldrig ”färdigt”, eftersom en församlings gudstjänstfirande utifrån bland annat gällande kyrkohandbok ständigt befinner sig i en förändringsprocess. Evangeliets grundkaraktär är ju att alltid vara på väg till nya människor. Skulle ett kyrkorum således permanentas för gott vid ett visst skede, skulle det snart upphöra att

vara ett 'levande' gudstjänstrum. Därför återfinns det i spänningen mellan att vara bärare av ett rikt kulturarv och att företräda det gudstjänstliv som en gudstjänstfirande församling söker gestalta.

Av denna anledning föreligger det också behov av att bära avsikterna med en renovering vidare till kommande beslutsfattare, så att inte nya, i och för sig praktiskt motiverade ingrepp leder till förändringar som inte till alla delar svarar mot en tidigare genomförd helhetslösning. Hur dessa former av vardaglig tillsyn skulle kunna utformas från Svenska kyrkans sida tål att diskutera, inte minst mot bakgrund av den förändringsprocess under drygt 750 år som vi här i korta drag har följt i fråga om Sigtunas församlingskyrka. Nya impulser i fråga om liturgi, konst och musik söker ju ständigt ett gensvar i det gamla kyrkorummet – sak samma om det med olika infallsvinklar gäller de kulturmiljövårdande myndigheternas företrädare eller kyrkans förtroendevalda.

Noter

- 1 Inger Strömsten & Jan Svanberg: *Mariakyrkan i Sigtuna*. Serien Upplands kyrkor, konsthistorisk vägledning XIII, Uppsala 1976, s 86.
- 2 Gunnar Redelius: "Klosterkyrkan i Sigtuna". *Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*. Sigtuna 1979, s 76.
- 3 Jerk Alton "Mariakyrkan – paradiset port". Sten Tesch (red.) *Mariakyrkan i Sigtuna. Dominikankonvent och församlingskyrka 1247–1997*. Sigtuna museer, Sigtuna 1997, s 79–83.
- 4 Martin Lönnebo *En liten vägledning till ikonerna*. Bokförlaget Cordia, Stockholm 2009, s 52.
- 5 Olov Hartman i en stencilerad rapport från en kyrkorestaureringskonferens på Sigtunastiftelsen 1963.
- 6 För mer detaljerad diskussion om Mariakyrkan – förutom nämnda arbeten i not 1 och 3 – se Gunnar Weman: *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum* (i synnerhet kap. II och VII) Artos bokförlag, Skellefteå 2006. Gunnar Redelius: *Sigtuna och Sko – en tid, ett rum*. Uppsala 2006. Tord Harlin (foto) & Gunnar Weman (text): *Jerk Alton. Nutida kyrkorumsarkitekt*. Artos bokförlag, Skellefteå 2009. Hans Hartman (foto) & Gunnar Weman (text): *Jungfru Maria och Mariakyrkan, Sigtuna*. Sigtuna kyrkoråd (under utgivning 2011).
- 7 Egil Johansson "Kyrkorummet som sakral och social arena", *Forskningsprojektet Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Riksantikvarieämbetet 2000, s 2 ser i kyrkorummets disposition ett möte mellan ett sakralt och ett profant tolkningsmönster.
- 8 En sammanfattande studie av Svenska kyrkans kyrkobyggnader i ett 900-årigt perspektiv ges i Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red): *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2008.
- 9 Oloph Bexell: *Sveriges kyrkohistoria 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*. Verbum 2003, s 10 ff.
- 10 Britt-Inger Johansson: *I tidens stil. Arkitekten Agi Lindegrens liv och verk*. Raster Förlag 1997, s 87.
- 11 Claes Grundström, "Approximativ Kostnadsberäkning till återställande av Sigtuna Klosterkyrka".
- 12 Claes Grundström, "Embetsmemorial 1882-02-28".
- 13 Hennigs tal, citerat ur *Upsala, Tidning för Upsala stad och län* 1906-01-03.
- 14 James F. White & Susan J. White, *Church Architecture. Building and Renovating for Christian Worship*. OSL Publications, Akron 1998, s 5.

- 15 Ett par nyare arbeten, som ur bl a Svenska kyrkans perspektiv diskuterar samspelet mellan kyrkorum och gudstjänst, kan här nämnas. Carl-Göran Bergman & Sven-Erik Brodd (red.): *Ett mångtydigt rum*. Norma bokförlag, Skellefteå 2001. Gunnar Granberg (red.), *Gamla kyrkorum i en ny tid. Arkitekter och teologer om kyrkorummets nutida användning*. Bokförlaget Libris, Örebro 2004. Peter Bexell & Gunnar Weman (red.): *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringskede*. Artos bokförlag, Skellefteå 2008.
- 16 Olov Hartman: *Profeten Jesus och hans vänner*. Verbum, Stockholm 1975, s 48.
- 17 Ett aktuellt arbete som ur Svenska kyrkans perspektiv diskuterar samspelet mellan kyrkorum och kulturarv är Boel Hössjer Sundman: *Levande arv. Teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*. Verbum förlag, Stockholm 2007.
- 18 Torbjörn Sjögren ”Kyrkan vi ärvde”. *Växjö Stifts Hembygdskalender 2004/2005*. Växjö 2004, s 71.

Summary

The 13th century Church of St. Mary in Sigtuna belonged to the Dominican Abbey. It was, as all church buildings, built according to a certain liturgical concept. With the Reformation it gradually changed its character. The relationship be-

tween the liturgical changes and the mandate of the Preservation Department of the National Heritage Board is discussed. The thesis is, that current daily use should determine the way that a medieval church building should be maintained as a living cultural heritage.

During the 19th century, the impoverished congregation of Sigtuna had difficulties in maintaining its unique church building. However, the authorities forced it to carry out a restoration in 1904–1905. Both architect and controller were appointed by the Preservation Department of the National Heritage Board. These administrators reshaped the church to its supposed general historical character. The congregation took a back seat in this process and the Preservation Department was the active agent. During the next renovation, in 1967–1971, the roles were reversed. The congregation had a clear liturgical program. Focus was concentrated on the sanctuary, on the use of chairs for the front rows instead of pews (as also for the pews in the side aisles), and on the entrance-area at the west so as to create an open space for gatherings before and after services.

The new liturgical trends discussed during the 1960's – and finalized in the 1986 Service Book – initially created some uncertainty with their different local interpretations. A positive compromise gradually emerged about the appropriate service for historically unique church buildings, as shown in this discussion about St. Mary's in Sigtuna.